

УДК 930.85(34):233-24

Анастасія БАНДУРА

**ШРУТІ ТА СМРІТІ:
КАНОН ДАВНЬОІНДІЙСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ
ЕПОХИ УПАНИШАД В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ
Й ПОШИРЕННЯ БРАХМАНІСТИЧНОЇ ПРАКТИКИ**

У статті автор розглядає канон давньоіндійської літератури, який остаточно сформувався в епоху Упанішад. Крім того, аналізується корпус ведичної літератури в руслі становлення і поширення в індо-арійському соціумі Брахманізму. Також автор характеризує змістові й жанрові особливості найбільш важливих давньоіндійських літературних пам'яток, а також традиційні духовно-світоглядні орієнтири й філософські концепти, притаманні виокремленій історичній добі.

Ключові слова: Стародавня Індія, давньоіндійська література, *Веди і ведизм, „Рамаяна”, „Махабхарата”, Упанішади, Брахманізм.*

Анастасія БАНДУРА

**ШРУТИ И СМРИТИ:
КАНОН ДРЕВНЕИНДИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
ЭПОХИ УПАНИШАД В КОНТЕКСТЕ
ФОРМИРОВАНИЯ И РАСПРОСТРАНЕНИЯ
БРАХМАНИСТИЧНОЙ ПРАКТИКИ**

В статье автор рассматривает канон древнеиндийской литературы, который окончательно сформировался в эпоху Упанішад. Кроме того, анализируется корпус ведической литературы в русле становления и распространения в индо-арийском социуме брахманизма. Также автор характеризует содержание и жанровые особенности наиболее важных древнеиндийских литературных памятников, а также традиционные духовно-мировоззренческие ориентиры и философские концепты, присущие выделенной исторической эпохе.

Ключевые слова: Древняя Индия, древнеиндийская литература, *Веды и ведизм, „Рамаяна”, „Махабхарата”, Упанішады, Брахманізм.*

**SHRUTI AND SMRITI:
KANON IS AN OLD INDIAN LITERATURE
PERIOD UPANISHADS IN THE CONTEXT OF
FORMATION AND DISSEMINATION
BRAHMANIST PRACTICE**

In the article the author examines the canon of ancient Indian literature, which finally formed in the era of the Upanishads. In addition, the corpus of Vedic literature is analyzed in the context of the formation and spread of Brahmanism in the Indo-Aryan society. Also, the author characterizes the content and genre features of the most important ancient Indian literary monuments, as well as traditional spiritual and world outlook landmarks and philosophical concepts, inherent in a distinct historical era.

Keywords: *Ancient India, ancient Indian literature, Vedas and Vedicism, Ramayana, Mahabharata, Upanishads, Brahmanism.*

Ідею сакральної „істини” філософсько-релігійної системи Стародавньої Індії становить, як відомо, людський розум, що є дієвою абстракцією та продукуючою першоосновою для саморозвитку, й одночасно – ментального удосконалення індивідууму. Ця система, звісно, у найдавніші часи не була догматизована. Разом з тим, означена „істина” не стала також базовим усталеним організаційним принципом. У давньоіндійському суспільстві перманентно виникали нові духовно-світоглядні концепції та ідеї. На психологічному рівні етичні пріоритети й культово-обрядова практика в системі первісних вірувань мали лікувальний характер.

З іншого боку, давньоіндійська цивілізація створила найдавніший пласт органічного філософсько-релігійного вчення, з якого адаптовані релігійні течії та ритуальні приписи дійшли до сучасності. Необхідно так само підкреслити: термінологія категоріально-понятійного апарату давньоіндійських сакралізованих вчень є складною і не має прямих відповідників у європейських мовах. Отже, для європейців, чиї ментальні орієнтири за останні два тисячоліття значною мірою були сформовані християнством та вільнодумством, релігійний світ

Стародавньої Індії залишається екзотичним феноменом, доволі неоднозначним для адекватного сприйняття і розуміння.

В межах означеного, відомий філософ, президент Індійської Республіки, доктор Сарвепаллі Радхакрішнан стверджує, що „індійська думка заслуговує вивчення не просто як явище, що викликає інтерес у дослідників глибокої давнини. Міркування окремих мислителів або ідеї минулого не позбавлені цінності. Те, що колись викликало інтерес у чоловіків та жінок, не може повністю втратити свого життєвого значення” [97, с. 40]. Виходячи з вищезазначеного, можна констатувати: генію індійської цивілізації належить постановка і розробка значної кількості філософських проблем, які до сьогодні не втратили своєї провідної ролі в соціумі й залишаються актуальними [96, с. 5].

Не є таємницею, що культура Індії протягом тисячоліть формувалася у тісному зв'язку з релігійними уявленнями та образами. Саме тому, літературний канон доречно розглядати з точки зору вияву стрижневих складових, котрі визначили культурне підґрунтя індійської цивілізації – її духовні традиції, моральні й естетичні погляди, міфологемні мотиви в літературі, сутнісні орієнтири філософсько-релігійних текстів і правових документів, які також склалися на релігійній основі. Крізь призму вивчення Брахманізму розкривається специфіка формування суспільного ладу, відомого як варновий. Одночасно, актуальність виділеної проблематики обумовлюється необхідністю осмислення давньоіндійських суспільних відносин, що визначили владні пріоритети державних інституцій.

Варто також акцентувати: Брахманізм, у поєднанні з ведичною теургією та юридично-правовою регламентацією визначив особливості й шляхи розвитку ранньоіндійського соціуму, його політичний устрій, культуру й духовно-світоглядні надбання. Крім того, морально-етична складова цієї релігії відіграла уніфікаційну роль на рівні реалізації процесу давньоіндійського державотворення. Виділені чинники, сформовані сакралізованою літературною традицією, за багатьма ознаками послугували організаційною основою сучасних соціальних реалій і релігійних пріоритетів, притаманних індійській державі та суспільству. В руслі висвітлення джерельної бази Брахманізму, перш за все

потрібно зауважити: давньоіндійську літературу прийнято, на традиційному рівні, поділяти на дві частини: шрутї – тобто „почуте”, що не було справою безпосередньо однієї людини або будь-якої особистості (людської чи божественної), і смріті – те, що „згадується”, яке завжди визнавалося приватною справою індивідууму (знов таки – людини чи бога). Шрутї згодом отримало значення „одкровення”, а смріті охоплювало всі твори, які мали людське авторство й набуло статусу „переказу”. У випадку „теологічного” зіткнення між шрутї та смріті, – останнє (переказ) повинно було відразу поступитися першому (одкровення).

Корпус давньоіндійських писемних джерел епохи Упанішад нараховує 14 збірників творів духовно-світоглядного та правового характеру. Найбільш змістовними стосовно кількості та якості фактологічного матеріалу, присвяченого релігійним віруванням носіїв брахманістичної практики, постають класичні джерела означеного періоду – Веди, Брахмани, Арань'яки, Упанішади, епоси „Махабхарата” та „Рамаяна”.

Перш ніж приступити до аналізу та характеристики вищезазначених сакральних текстів, необхідно констатувати: відтворюючи основні риси давньоіндійської культури визначеної епохи, зазвичай виникають певні труднощі. В першу чергу це упереджені, уривчасті та неповні свідчення, котрі, вірогідно, до моменту своєї писемної фіксації втратили первісний зміст і оригінальний колорит. Найдавніші твори протягом тривалого часу передавались в усній формі; й хоча принцип „недоторканості священних текстів” повинен був неухильно виконуватись, джерела, однак, не залишилися вільними від пізніших доповнень, вставних фрагментів (інтерполяцій) й довільної анонімної редакторської обробки. Існує ще одна надзвичайно складна проблема: звертаючись до давньоіндійських творів, авторство яких приписується певній особі або конкретній філософській школі, історик часто не в змозі визначити, – наскільки широко ті чи інші ідеї мали поширення в суспільстві, ким і в якій мірі вони сприймалися.

Так само доречно підкреслити: тексти кожної Веди складаються з самхїт, які у свою чергу містять гімни, заклинання, сакральні формули. Самхїта Рїгведи [32; 33; 34] включає 1028 гімнів (сукт), розташованих у десяти розділах (мандалах). Самхїта Сама веди

[35] має 1549 гімнів. Варто зауважити: за виключенням 75, всі вони повторюють тексти Рігведи. Самхіта Яджурведи існує в кількох редакціях, котрі належать різним школам (Катхак, Капіштхала-катха, Майтраяні, Тайттірія, Ваджасанейї). Перші чотири відомі під традиційною назвою „Чорна Яджурведа”; вона містить, поряд з жертвними формулами також і коментарі в прозі, характерні вже для Брахман. Більш однорідна за характером тексту Ваджасанейї самхіта, або „Біла Яджурведа”; сюди входить 1987 гімнів та жертвних формул, поділених на 40 розділів. Зміст Яджурведи схожий у своїй основній частині із текстами Рігведи й Атхарваведи [8; 9; 10]. Самхіта останньої складається з 731 заклинань у 20 книгах.

При датуванні походження самхит дослідники наштовхуються на значні труднощі, пов’язані з їхньою атрибуцією. Окремі тексти самхит склалися, ймовірно, у III-II тис. до н.е.; деякі вчені наполягають на більш ранньому періоді. Зі значним ступенем вірогідності можна датувати завершення роботи над текстами самхит й їхньою кодифікацією – першою половиною I тис. до н.е. Таким чином, можна відзначити, що чотири Веди (тобто „ведичний канон”) утворюють наступний класичний звід: Рігведа („ріг” – „гімн”) – зібрання гімнів; Самаведа („саман” – „спів”) – збірник співів; Яджурведа („яджус” – „жертвна формула”) – збірка жертвних формул і Атхарваведа (Пор Атхарван – ім’я легендарного жреця) – збірка магичних формул та заклинань.

Разом з тим, найбільш цінна інформація, яка стосується відображення духовно-світоглядних засад давньоіндійського соціуму зберігається в низці гімнів Рігведи. Зокрема, в означеному контексті інформаційною насиченістю позначені наступні гімни: „Про єдність усього сутнього” [41, с. 29], „Про походження богів” [42, с. 30-31], „Гімн щедрості” [39, с. 33], „Космогонічний міф” [40, с. 35]. Також необхідно виділити сукту „Пуруша” [37, с. 27-35] з Атхарваведи, де шляхом пошуку відповідей через постановку „спрямовуючих” питань подається космогонічний міф про появу Пуруші. Цей міф є сюжетним продовженням ідеї стосовно „всесвітньої” людини, ідеї, яка бере початок у Рігведі. Одночасно автори Рігведи (X.90) [34, с. 235] обмежилися лише питанням походження всього сутнього від Пуруші, тоді як

Атхарваведи дають відповідь – хто сотворив Пурушу, звідки у нього всі його якості та властивості. Отже, в даному джерелі висвітлюються пошуки „опори” („скамбхи”), – сутності всіх одиничних предметів та явищ.

Логіка аналізу диктує необхідність зупинитися детальніше саме на останній Самхиті. Вчені-індологи ХІХ ст. здійснили спробу виділити з означеного джерела риси окремої релігійної течії „аборигенного” походження; тобто, не просто притаманні Рігведі приписи, а й протилежні їй положення. Сформувавшись пізніше за інші збірки, Атхарваведа значною мірою увібрала в себе елементи вірувань корінного (не індоарійського) населення держави. Проте, її відмінність від перших Самхит визначається не тим, що вона була створена в іншому етнічному середовищі, а суто функціональною специфікою. Якщо Рігведа об’єднує тексти, котрі відобразили уявлення населення про богів та їхні діяння, а також ритуали, які призначалися для виконання під час обрядів жертвоприношень, то Атхарваведа – це перш за все зібрання магичних текстів (відомо, що магії належала одна з провідних ролей в культовій практиці тієї епохи). Разом з тим, в ній міститься ряд „філософських” гімнів; оскільки ж вона з’явилася пізніше Рігведи, – деякі з понять останньої отримали тут свій розвиток.

Упанішади у свою чергу постають як складова частина корпусу ведичної літератури, – разом із Брахманами і Самхитами. Однак, варто зазначити, що таке „об’єднання” є доволі умовним. З цим пов’язаний наступний факт: Упанішади відображають іншу, – оновлену культуру Стародавньої Індії (наприклад, у порівнянні з Рігведою). Різниця стає очевидною вже при безпосередньому ознайомленні з цими двома творами. Будь-яка з Вед містить специфічний характер ритуальності, на відміну від Упанішад, котрі, по суті, аналізують ту саму культову практику.

Упанішади утворюють окремий розділ ведичної літератури, яка класифікується, з одного боку, за належністю до однієї з чотирьох Вед („веда – „знання”; у даному випадку за змістом – „Священне знання”), з іншого – за своїм характером всередині кожної Веди (гімни, ритуальні приписи, різного роду коментарі до них). Етимологія назви „Упанішад” залишається предметом наукових суперечок. Найвірогідніше, вона вказує на характер

передачі текстів: вчитель викладав учням, які сиділи біля його ніг („*ура-f-ni sad*” – „сидіти біля ніг”); пізніше їх стали тлумачити як „таємне знання”. Основною темою цих настанов і дискусій є „правильне” розуміння Вед; до того ж магістральна інформаційна „артерія” їхнього змісту розуміється як щось вже відоме, але розглядається укладачами як алегорія або натяк на справжнє, „приховане” змістове навантаження; означеному викладу присвячена вся група текстів.

Доцільно здійснити короткий огляд кількох Упанішад, тексти яких орієнтовані на брахманістичну дидактику, містять приклади космогонічних міфів, аспекти релігійної практики, а також частково пояснюють суть побутової регламентації життя давньоіндійського суспільства. Варто розпочати з позначеної інформаційною насиченістю Каушітакі-упанішади [66, с. 197-212], котра примикає до Рігведи. Вона, зокрема, містить чотири розділи; найважливішими є наступні її підрозділи: „Про значення пізнання” [37, с. 197-201], „Про вмирання богів” [68, с. 202], „Пізнання атмана” [69, с. 208-212], тощо. Основний зміст цієї Упанішади полягає у вченні про переселення душ або переродження (Сансару). Не без уваги залишаються деталі такої „подорожі”: безсмертна душа (Атман) після смерті людини переходить з одного тіла в інше. Згадуються умови передвизначеного переселення, а саме – карма; згідно з даним вченням, у залежності від діянь (хороших чи поганих) в минулих життях, душа може переродитися (матеріально втілитися) знов людиною, – або ж твариною, рослиною чи навіть комахою. Припинення означеного циклу реінкарнацій постає в джерелі кінцевою метою. У Каушітакі-упанішаді вказується спосіб досягнення такої цілі – „злиття” душі з Брахмою.

Наступною необхідно виділити Кена-упанішаду [70, с. 221-224], котра відповідно примикає до Самаведи. Всі чотири частини, з яких складається ця Упанішада, присвячені тлумаченню сутності Брахми. Останній постає тут як кінцева причина та мета існування „цього світу”, – тобто природи й оточуючого середовища; все „вийшло” з Брахми, все в кінцевому результаті повинне повернутися в нього. Базову роль відіграють три глави Кена-упанішади: „Брахман як джерело людського життя” [70, с.

221-222], „Єдиний Брахман” [73, с. 223], „Брахман і Атман” [71, с. 224]. Характерно, що в цьому філософсько-релігійному творі вказаний лише один „шлях” до Брахми – шлях через „знання”.

Тайттірія [82, с. 213-220] також відноситься до числа ранніх прозових Упанішад; вона входить у переказ однойменної школи „Чорної Яджурведи”, першого з вчителів якої звали саме Тіттірл. Сюди, поряд із Самхітою, входить Тайттірія-брахмана в трьох частинах (тут пояснюються різного роду обряди) і Тайттірія-арань’яки. Остання складається з десяти розділів. У перших розділах наводяться приписи, котрі стосуються облаштування жертовного вівтаря, навчання брахмана, нарешті – священні формули (мантри) і настанови щодо здійснення поховальних обрядів.

Повертаючись до структури Тайттірія-упанішади, потрібно зазначити: що вона складається з трьох частин, дві останні присвячені вченню пізнання Брахми. Варто звернути увагу на уривок „Про шляхи пізнання Брахмана” [83, с. 218-220], в якому фігурують міркування стосовно першопричини появи Всесвіту; стрижневим постає питання: „З чого все з’явилося та існує?”. Катха-упанішада [64, с. 228-237] так само пов’язана з „Чорною Яджурведою” і входить в канон однойменної школи, заснованої, згідно з грамати́ком Патанджалі, ріші Катха. Духовна традиція Катхи, вірогідно, була близькою до постулатів Тайттірії; зокрема, Брахмана першої переважно містить сюжет, котрий лежить в основі другої. Згадуваний твір належить до числа ранніх віршованих Упанішад. До його складу входять дві частини (адхь’я), у кожній з яких – три розділи (валлі). Перша частина – „Нарис про Начікету” [65, с. 228-233], відкривається розповіддю про жреця Ваджрашраваса, який під час жертвоприношення розгнівався на свого сина Начікету й оголосив, що віддасть його в жертву богу смерті Ямі. Як наслідок, юний брахман вирушив до обителі Ями, де бог смерті запропонував йому виконати три бажання. Першим бажанням Начікети стало – заспокоїти гнів батька, другим – розповісти йому про „небесний вогонь”, знання про який веде до „вищого світу”. Виконуючи бажання Брахмана, Яма повідомив, що цей вогонь стане відомий під ім’ям Начікети. Третє бажання полягало у наступному: дізнатися, що чекає душу

за порогом смерті. Після деяких коливань, котрі були насправді перевіркою, Яма приступив до пояснення „таїнства” смерті та розкриття сутності „вічного” колооберту Сансари. Означена легенда наповнена глибокими філософськими міркуваннями, якими просякнута вся Катха-упанішада.

Майтрі-упанішада [74, с. 258-260] теж належить до „Чорної Яджурведи”, названої так на честь вчителя Майтрі (походить від імені Мітра). Це – відома Самхіта даної школи, котра складається з чотирьох розділів. Майтрі являє собою одну з найстаріших Упанішад. Її порівняно пізні прозові тексти (редакції) зазнали впливу буддійської термінології. Разом з тим, необхідно підкреслити: в даному тексті чітко простежуються мотиви скептицизму та песимізму, які характерні для багатьох творів кінця ведичного періоду. Ключовими розділами джерела є – „Про тлінність земного буття” [75, с. 258-259] та „Праджапаті” [76, с. 260], котрі репрезентують космогонічні міфи й навіть філософські гіпотези зародження Всесвіту і всього сутнього, існуючого в ньому.

Ще однією Упанішадою, яка бере свій початок з Яджурведи, – є невелика Іша-упанішада [62, с. 225-227], котру ще називають Ішавась’я-упанішада. Вона складалась, на думку сучасних індологів також у пізньоведичний період, – коли більшість категоріальних понять певною мірою вже була розроблена, а частина вчення Упанішад – канонізована. В означеному контексті доцільно виділити „Гімн першооснові всього сутнього” [63, с. 225-226], котрий ознайомлює з окремою оригінальною інтерпретацією космогонічного міфу, де підґрунтям виступає сакралізована субстанція „Атман – Брахма”.

Останньою Упанішадою, яка примикає до Яджурведи і несе в собі вагому теургічну інформацію – виступає Шветашватара-упанішада [89, с. 238-239]. Вона отримала свою назву на честь мудреця, який її проповідував. Шветашватара розглядає Брахму не лише як „Творця” усього сутнього, а й як силу, що керує світом, активно втручаючись у його справи. Змістову увагу необхідно концентрувати на наступних валлах цієї Упанішади: „Про першопричину сутнього” [92, с. 249-250], „Про шанування Брахмана як бога” [93, с. 251], „Брахман як джерело розмаїття світу” [90, с. 253], „Про першопричину” [91, с. 255-257].

Звісно, потрібно виокремити й Упанішади, основою для яких послуговувала Атхарваведа. Огляд доречно розпочати з Прашна-упанішади [80, с. 238-239], а саме – з її підрозділу – „Матерія та життя” [81, с. 238]. Дане джерело складається з шести розділів, котрі містять по шість питань, які були поставлені мудрецю його учнями. Останніх цікавила, виходячи зі змісту священних текстів, у першу чергу – природа Першопричини усього сутнього. Так, у вказаному джерелі фігурує наступне питання: „Із чого виникають всі ці творіння?”; у відповідь мудрець Піппалада розповідає розлогий космогонічний міф про потомство Праджапаті.

Ще один зі „священних коментарів” Атхарваведи, який заслуговує на виокремлення – Мундака-упанішада [77, с. 240-246]; він містить у собі три розділи. Цікавою є назва даної Упанішади: „Мундака” походить від слова „мунд” – тобто „голити, зчищати”; вчення (духовні регламентації) цього твору повинне „очищати” розум або звільняти людину від помилок і Незнання. В якості взірця можна навести симптоматичний на рівні філософського концепту трактат з Мундака-упанішади (саме з нього вона починається) під назвою „Два види знання” [78, с. 240-241], котрий подає характеристику, як зрозуміло з назви, – вищого та нижчого Пізнання. Також вартим акценту видається валла „Про перевтілення” [79, с. 244-246], де, взявши в ролі підґрунтя поширену у теургічному вченні субстанцію „Атман – Брахма”, пояснюється невпинний колооберт Буття. В межах викладеного доречно зазначити важливий „трансформаційний” факт: якщо автори рігведійських гімнів залишались насамперед співцями і поетами, то автори Упанішад – це вже філософи й мудреці. Отже, новий етап у розвитку давньоіндійської духовної культури був, без сумніву, пов’язаний із суттєвими змінами в суспільному житті держави.

Продовжуючи аналіз джерельної бази, не можна не згадати Чхандог’я-упанішаду [84, с. 83-137], особливістю якої, виходячи із загальної характеристики, виступає та обставина, що вона є частиною відповідної (за назвою) Брахмани. Остання містить десять глав: два її перші сегменти присвячені ритуалу жертвоприношення, решта вісім складають саму Чхандог’я-упанішаду. Ця Упанішада вважається серед багатьох вчених-індологів першою філософською частиною Вед. Для висвітлення

брахмані стичних духовно-світоглядних орієнтирів варто звернути увагу на наступні валли: „Про єдність Атмана і Брахмана” [87, с. 91-92], „Думка” [86, с. 92-93], „Космічне яйце” [85, с. 93], „Праджапаті про сутність Брахмана” [88, с. 132-137].

Вагомим філософсько-релігійним надбанням джерельного корпусу постає Бріхадарань’яка-упанішада [51, с. 138-190], яка примикає до Шатапатха-брахмани [15, с. 46-73], й за своєю тематикою мало чим відрізняється від описаної вище Чхандогь’я-упанішади. Магістральною ідеєю тут виступає пошук сутності Брахми й Атмана. З метою всебічного вивчення космогонії Упанішад потрібно звернутися до наступних підрозділів Бріхадарань’яка-упанішад: „Світ як жертвний кінь” [56, с. 139], „Боги й асури” [53, с. 140-143], „Дихання та їжа” [54, с. 188], „Безсмертний Пуруша” [52, с. 147]. Також вартими на увагу є віроповчальні „глави”, в яких подаються світоглядні міркування навколо центральної проблеми Брахманізму – сутнісного співвідношення „Атман – Брахма”: „Про дві форми Брахмана” [57, с. 146], „Істина – це Брахман” [55, с. 186], „Повчання Яджнявалкь’я” [58, с. 149-166], „Яджнявалкь’я про сутність Брахмана” [61, с. 167-170], „Яджнявалкь’я про безтілесного атмана” [60, с. 170-182], „Яджнявалкь’я про безсмертя” [59, с. 182-185]. Останні три ідентифікуються через мудреця (муні), який гіпотетично виступає їхнім автором. Особливість виділених „глав” проявляється у двох аспектах: Яджнявалкь’я визначає природу існування пануючої субстанції у вигляді колооберту; останній у подальшому стає сутністю функціонування всього світу. Потрібно виділити в цих повчаннях концептуальну суперечку між брахманами стосовно смерті, ролі Атмана в усьому сутньому й теургічних властивостей Брахми, а також феномен зв’язку всього існуючого (матеріального) у цьому та інших світах. Не менш повчальне значення має Айтарея-упанішада [46, с. 191-196], яка входить в корпус ранніх прозових священних коментарів. Відомі однойменні Брахмани [11, с. 41-45] й Арань’яки [1, с. 74-82]; традиція відносить їх до Рігведи і пов’язує з ім’ям легендарного Махідаси Айтари („Mahidasa Aitareya”). Останній, згідно з переказами, був сином відомого ріші від однієї з його дружин, Ітар (Itara), котра належала до нижчої

варни. Батько погано ставився до нього, і тоді Ітар звернулася за допомогою до богині землі Махі („Mahidasa” – „раб Махі”), яка наділила Айтара божественною мудрістю.

В контексті зафіксованого варто звернути увагу на низку глав Айтарея-упанішад, котрі виступають цінним джерелом при дослідженні витоків брахманістичної практики: „Космічні сили в людині” [48, с. 192-193], „Їжа” [49, с. 193-194], „Три народження” [50, с. 194-195], „Атман як джерело життя” [47, с. 195-196]. Усталеною є думка, що традиційно групу ведичних текстів замикають Упанішади; однак, потрібно зауважити, – їм передують, крім Самхит, – Брахмани й Арань’яки.

Необхідно розглянути й наступний розділ класичної ведичної літератури – Брахмани („Пояснення Брахми”), що зберігаються у формі прозових текстів різного обсягу; вони здебільшого містять ритуальні, міфологічні й інші коментарі до Самхит. В них текстологи виділяють певні приписи (відхі) і, власне, пояснення (Атхарваведи). В рамках окремих Вед існували Брахмани різних ведичних шкіл або шакх („шакха” – „гілка”). Брахмани „Рігведи” – це „Айтарея”, приписувана Махідасі Айтареї, і корпус „Каушитаки”; „Самаведа” – „Панчавішна” (у двадцяти п’яти главах, інакше – „Тандь’ямаха-брахмана”) й „Джаймінія” (за назвою школи); вже згадувана „Чорна Яджурведа” – „Тайттірія” (так само за назвою школи); „Біла Яджурведа” – „Шатапатха” (тобто „Сто шляхів”), – одна з найбільш значних Брахман, відома у двох редакціях: „Канва” та „Мадхь’яндіна”; нарешті „Атхарваведа” – „Гопатха”.

Зібрання „Брахмани”, як відомо, пізнішого походження. Айтарея-брахмана складається з восьми великих розділів і містить детальний опис різних обрядів. З метою ознайомлення із природою й джерелом зародження брахманістичної практики, а також його впливом на давньоіндійський соціум, – необхідно звернути увагу на наступні коментарі до Самхит: „Про виникнення обряду онука вод” [12, с. 42], „Про Пурохіту” [13, с. 43-44], „Про вмирання навколо Брахмана” [14, с. 44-45]. Перший твір дає змогу скласти приблизну картину соціальної диференціації давньоіндійського суспільства тієї епохи. Для розуміння особливостей варто навести як приклад „ситуацію” саме з

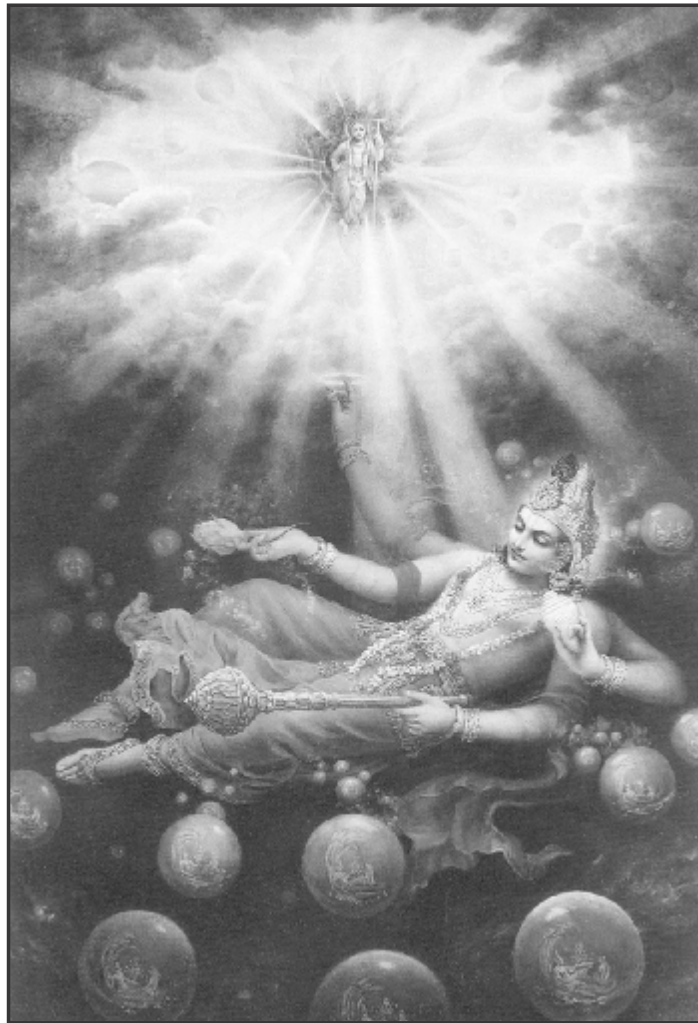
нього: „онукові” Каваші (про котрого, власне, йде мова) жреці-брахмани заборонили не лише брати участь, а взагалі – навіть бути присутнім при жертвоприношенні у зв’язку з тим, що його матір рабиня. З другого твору – про Пурохіту (родинний жрець) – стає зрозумілим, яке велике духовне значення надавалось в той час жрецтву. У третьому – про омертвіння навколо брахмана – описується процес становлення сакралізованої „категорії” Брахма. Тут він ще не субстанція, як в Упанішадах, однак, вже й не пісня, як у Рігведі, – а „опора” природі, навколо якої відбувається „вмирання” та „народження”; тобто – перехід одного явища природи в інше.

Логічно зробити акцент на один з найінформативніших, з точки зору філософії, збірників „Брахман”. Прикладом слугує валла „Думка як Першопочаток” [19, с. 59-64], – де автори повертаються до гімну Насадія (Х. 129) [34, с. 286] про природу Першопочатку. Якщо у Рігведі початком „всього” вважається недиференційована речовина, – то, наприклад, у Шатапатха-брахмані таким „першоджерелом” виступає думка, судження, міркування. Підрозділи „Про виникнення всього з не-сутнього” [20, с. 53-56], „Вода як Першопочаток” [17, с. 68-71], „Брахман” [16, с. 72] підтверджують концепцію, згідно з якою Брахмани, котрі мають різне авторство, містять в собі начатки двох основних філософських напрямків – матеріалістичного та ідеалістичного. В даному контексті необхідно акцентувати увагу на трактаті „Кшатрії та вайшь’ї” [18, с. 73], де в соціально-світоглядній площині пояснюється спільне між двома панівними варнами.

Брахмани, безумовно, виникли пізніше Самхит, а Упанішади (навіть найдавніші з них) – „молодші” за тексти, котрі входять до складу Брахман і Арань’як. Від самого початку вони розрізнялися за своїм функціональним призначенням й конкретизованим місцем в історії ведичної літератури. Упанішади, фактично, є результатом тривалого осмислення центральних ведичних принципів та положень, й тому їх дійсно справедливо називають „Ведантою” („Кінцем Вед”). До Брахман примикають Арань’яки („Лісова книга”) – пласт сакральних текстів, призначених для осіб, які залишили свій дім і усамітнилися в лісі, щоб „віддатися” благочестивим роздумам. Відповідно до цієї мети зміст Арань’як

носить вже не стільки практичний (для лісових пустельників відпала потреба у дотриманні складних домашніх обрядів), скільки світоглядний характер. Айтарея-арань'яка [1, с. 74-82] складається з п'яти розділів („*aranyaka*”), присвячених, зокрема, алегоричним тлумаченням уктхі (I. 2-4), прани (II. 1-3), правилам рецитації гімнів (III.1), тлумаченням окремих звуків (III.2), обряду в день махаврати (V) і т.п. Доречно виділити низку найважливіших розділів тексту, орієнтованих на брахманістичну дидактику, отже – носять напучувальний характер: „Укта” [4, с. 75], „Людина – досконале діяння” [5, с. 75-76], „Про значення дихання” [3, с. 76-77], „Людина” [6, с. 79-80], „Атман” [2, с. 80-82]. Як вже підкреслювалось вище, перераховані розділи ведичної літератури складають т. зв. шрутї („почуте”), – тобто „одкровення”, яке було передане поетам-мудрецьям (ріші). До іншого розділу – „сміті” („те, що запам'ятовується”; тобто традиція, котра передається по пам'яті), належать ритуальні, законодавчі, наукові трактати, які виникли на основі Брахман і коментують Веди. Трактати ці, відомі під назвою „сутра” („нитка”), утворюють „Ведангу” („Частина Вед”).

Сюди входять керівництва й приписи з фонетики, граматики, етимології, метрики, ритуалу, астрономії, текстуальної регламентації до окремих Вед. Одні з них містять тлумачення до тексту Самхит, вказівки правильної рецитації (наприклад – Пратішакх'я), інші – настанови відносно домашніх обрядів і жертвоприношень, які доповнюють Брахмани, – т. зв. Калпасутри. Калпасутри складаються з: Шраутасутр („ті, що відносяться до шрутї”), присвячених жертвному ритуалу; Грах'ясутр („домашніх”) – рекомендацій стосовно домашніх (побутових) обрядів; Дхармасутр („дхарма” – „закон”), що фіксують брахманське законодавство. Останні два види сутр також мають назву „Смартасутри” („ті, що відносяться до сміті”). Найстарші з сутр хронологічно відносяться до V-I ст. до н.е.; на їхній основі вже у пізніший час сформувалась значна законодавча та наукова література, наприклад – „Ману-сміті” („Закони Ману”) [24], „Вішну („Приписи Вішну”) сміті” (*мал. 1*) [22] та інші збірники, які відіграли визначну роль у житті давньоіндійського суспільства. Окремий корпус джерел, який відображає правову сферу життя

Мал. 1. Бог Вішну творить матеріальний Космос з усіма його світами (ілюстрація з „Бхагавад-Гіти”).

населення Стародавньої Індії VIII-II ст. до н.е., складають праці літературної категорії „шастр”. Серед них потрібно відзначити „Манавадхармашастру” та „Артхашастру” [7]. В аналітичному руслі варто зупинитись на виникненні жанру „шастр” – трактатів з різних галузей знання. Шастри є подальшим розвитком сутр, що зазнали фіксації раніше; останні були створені у стислій формі й без роз’яснення наставника (гуру), у зв’язку з чим часто залишались для неофітів незрозумілі. У свою чергу, шастри були самостійними трактатами, в яких детально пояснено різноманітні питання, котрі містять належну аргументацію та посилання на визнані духовні авторитети. З іншого боку, поява літератури шастр свідчила про

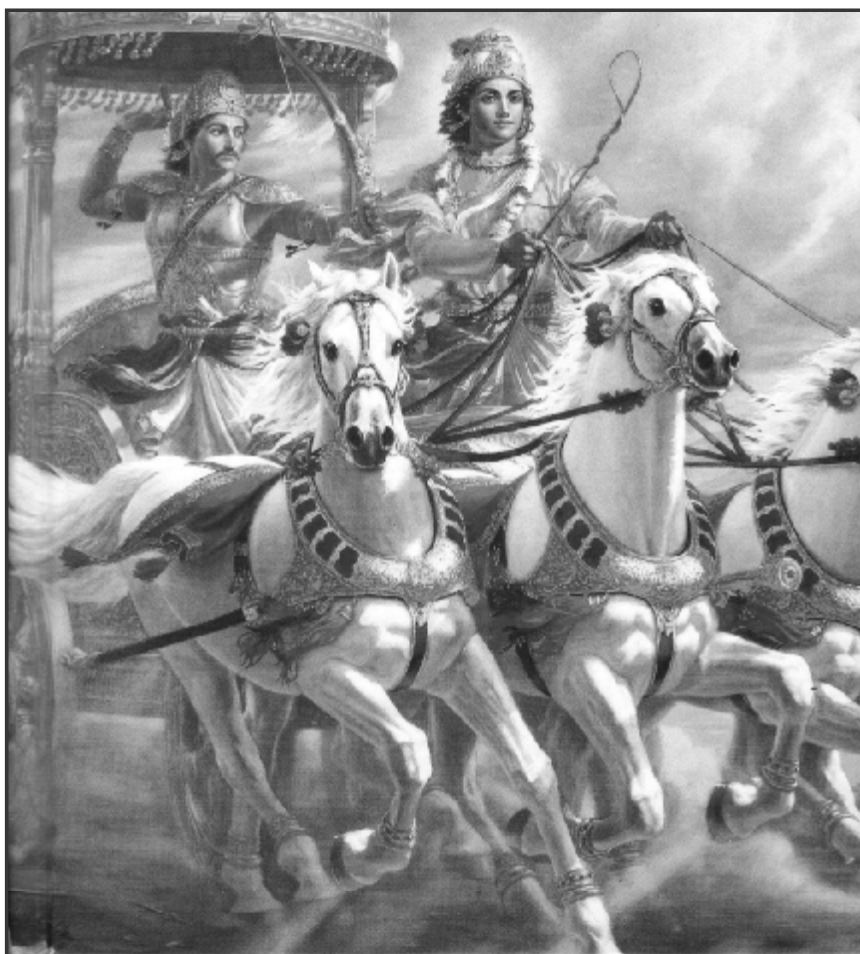
розвиток давньоіндійської науки. Як підкреслювалось, особливий інтерес представляє шастра з питань державного управління – „Артхашастра”, приписувана Каутилі; однак трактат, який дійшов до нашого часу, датується першими століттями нашої ери. В означену епоху з’являються й Дхармашастри – „Закони Ману”

Мал. 2. Пандави, очолювані принцем Арджуною починають битву проти Кауравів, сурмлячи у бойові мушлі (ілюстрація з „Махабхарати”).

(150-120 рр. до н. е.) та „Закони Яджнавалк’я” [27] (II ст. н.е.). У період, коли складаються пізні Веди, Брахмани, Арань’яки і Упанішади, – відбувається формування двох великих індійських історичних епосів – „Махабхарати” і „Рамаяни”. Незважаючи на „генетичну” літературну спільність, ці взірці національно-цивілізаційних надбань Стародавньої Індії в тому вигляді, у якому

Мал. 3. Розпал битви Пандавів і Кауравів
(ілюстрація з „Махабхарати”).

вони нам відомі, – відображають різні шляхи трансформації первісного героїчного епосу. „Махабхарата”, внаслідок брахманської редакції, перетворилась на релігійно-дидактичну епопею, а „Рамаяна”, зазнавши суттєвої літературної обробки, набула деяких рис, притаманних санскритській поемі класичного періоду. „Махабхарата” („Велика [битва] потомків Бхарат”) – є унікальним явищем серед епосів світової культури. Звід склався протягом майже тисячоліття, органічно інтегруючи цивілізаційні орієнтири, морально-етичні уявлення й історичні реалії, які стосувалися багатьох поколінь давньоіндійського соціуму в розгалужену сюжетну канву. До складу „Махабхарати” увійшли розлогі філософсько-релігійні та дидактико-напучувальні тексти. Як наслідок – твір перевершує за обсягом (близько 100 000 двовіршів – т.зв. шлок) більшість відомих нині національних

епосів. Стрижневий сюжет „Махабхарати” будується навколо протистояння царевичів Пандавів та їхніх двоюрідних братів – Кауравів, у боротьбі за трон (мал. 2; 3).

Проте в цілому „Махабхарата” відобразила той етап у розвитку давньоіндійського суспільства, коли помітно посилилась роль військового стану – кшатріїв. Їхньому суперництву з брахманами за панівне становище присвячено чимало сторінок поеми. Період її текстуальної фіксації збігся з процесом заснування держав і великих імперій в долині Гангу, а що найбільш вагомо – складання варнового устрою.

Ідейне ядро „Махабхарати”, за загальним переконанням дослідників, – знаменита „Бхагавад-Ґіта” [21] („Пісня Господа”) у 18 главах. За формою – це теологічно-світоглядний діалог між Арджуною та Крішною; останній, у процесі філософічної бесіди являє співрозмовнику свою „Божественну сутність”. У „Бхагавад-Ґіті” вперше викладається вчення про три шляхи до порятунку й звільнення від Сансари: „шлях знання” (тобто „Ґіта”) – самовдосконалюючий інтелектуальний „рух”, котрий розвиває ідеї Упанішад, „шлях карми” – практика безкорисливих дій, спрямованих на виконання особистої дхарми, й „шлях бхакті” – реалізація всепоглинаючої відданості, служіння „єдиному Богу”. Ідеї бхакті були підхоплені філософсько-релігійною думкою Стародавньої Індії і, зазнавши певного впливу південно-індійської світоглядної традиції, вирости в одну з провідних течій середньовічного Індуїзму. Успіх проповіді „Бхагавад-Ґіти” чималою мірою обумовлений її яскравими художніми образами, ідеями та надбаннями. Текст здобув у традиції настільки значущий статус, що наслідуючи його як беззаперечний взірець, в епічній і класичній індійській літературі виникла особлива жанрова форма – „Ґіта” („gita” – „пісня”).

Поступаючись за розмірами „Махабхарати” (лише 24 тис. шлок), епос „Рамаяна” бідніший з точки зору наявності історичних даних, хоча в ньому теж зберігаються відомості про державний устрій, суспільні відносини, повсякденне життя різних верств й прошарків давньоіндійського населення – мешканців палаців, городян і сільських жителів. „Махабхарата” й „Рамаяна” фактично стали своєрідною енциклопедією індуїстської міфології

(примітно, що поширення Індуїзму в Південно-Східній Азії було пов'язано із проникненням на її терени цих епічних поем). Серед дидактичних розділів цікавість, насамперед, викликає „Шантіпарва” [31] (12-та книга) і, звичайно, „Бхагавад-Гіта”, (частина 6-ої книги „Махабхарати”). Нижче, для наочності, репрезентована узагальнююча традиційна схема-класифікація шруті у вигляді таблиці (за В. Бродовим [96, с. 9]).

	Рігведа	Самаведа	Яджур-веда		Атхарва-веда
Самхіти	(Гімни)	(Пісні)	(Жертовні формули)		(Заклинання)
			Чорна (Катхака, Капіштхала, Майтраяні, Тайттірія)	Біла (Ваджа- санейї самхіта)	
Брахмани	Айтарея Каушітакі	Панчавішна Джаймінія	Катха Тайттірія	Шата- патха (дві редакції)	Гопатха
Арань'яки	Айтарея Каушітакі	Арань'яка- самхіта Джаймінія Упанішад брахмана	Катха Тайттірія	Шата- патха	
Упані- шади	Айтарея Каушітакі	Чхандог'я, Кена (Талавакара)	Катха Майтрі Тайттірія	Бріхад- ара- нь'яка Іша	Мун- дака Ман- дук'я Прашна

Таким чином, можна констатувати наступне: сучасні індологічні та санскритологічні студії, пов'язані з дослідженням Брахманізму в епоху Упанішад, з одного боку, мають ґрунтовний аналітичний доробок, з іншого – існує ціла низка проблем і питань, які потребують подальшого вивчення, зокрема, – передумови й чинники, котрі вплинули на особливості та тенденції формування духовно-світоглядних традицій – первісного брахманістичного вчення з „ведичного джерела”, у поєднанні з юридично-правовою

базою, зафіксованою „Законами Ману”. Разом з тим, індоарійський соціум свої цивілізаційні ознаки почав репрезентувати значною мірою саме нарівні брахмані стичної практики, підґрунтя якої було закладене духовно-світоглядними традиціями ведичної літератури.

Джерела та література: **1.** Араньяки. Из Айтарея-араньяки / Перев. с санскр. В. В. Шеворошкина // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 74-82; **2.** Араньяки. Из Айтарея-араньяки. Атман // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 80-82; **3.** Араньяки. Из Айтарея-араньяки. О значении дыхания // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 76-77; **4.** Араньяки. Из Айтарея-араньяки. Укта // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 75; **5.** Араньяки. Из Айтарея-араньяки. Человек – совершенное деяние // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 75-76; **6.** Араньяки. Из Айтарея-араньяки. Человек // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 79-80; **7.** Артхашастра, или Наука политики / Изд. подгот. В. И. Кальянов. – Л.: Изд-во АН СССР, 1959. – 796 с.; **8.** Атхарваведа (Шаунака) / Пер. с вед., вступ. ст., коммент. и прил. Т. Я. Елизаренковой; Институт востоковедения РАН: В 3-х т. – М.: Восточная литература, 2007. – Т. 1: Кн. I-VII. – 495 с.; **9.** Атхарваведа (Шаунака) / Пер. с вед., вступ. ст., коммент. и прил. Т. Я. Елизаренковой; Институт востоковедения РАН: В 3-х т. – М.: Восточная литература, 2007. – Т. 2: Кн. VIII-XII. – 573 с.; **10.** Атхарваведа (Шаунака) / Пер. с вед., вступ. ст., коммент. и прил. Т. Я. Елизаренковой; Институт востоковедения РАН: В 3-х т. – М.: Восточная литература, 2007. – Т. 3: Кн. XII- XIX – 231 с.; **11.** Брахманы. Из Айтарея-брахманы / Перев. с санскр. В. В. Шеворошкина // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 41-45; **12.** Брахманы. Из Айтарея-брахманы. О возникновении обряда внука вод // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 42; **13.** Брахманы. Из Айтарея-брахманы. О пурохите // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 43-44; **14.** Брахманы. Из Айтарея-брахманы. Об умирании вокруг Брахмана // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 44-45; **15.** Брахманы. Из Шатапатха-брахманы / Перев. с санскр. В. В. Шеворошкина // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 46-73; **16.** Брахманы. Из Шатапатха-брахманы.

Брахман // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 72; **17.** Брахманы. Из Шатапатха-брахманы. Вода как первоначало // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 68-71; **18.** Брахманы. Из Шатапатха-брахманы. Кшатрии и вайшьи // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 73; **19.** Брахманы. Из Шатапатха-брахманы. Мысль как первоначало // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 59-64; **20.** Брахманы. Из Шатапатха-брахманы. О возникновении всего из не-сущего // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 53-56; **21.** Бхагавад-Гита как она есть / Книги Шри Шримад, А. Ч. Бхактиведанты Свами Прабхупады. – Новая Радхакунда: Бхактиведанта Бук Траст, 2001. – 832 с.; **22.** Вишну-смрити / Пер. с санскр., предисл., коммент. и прил. Н. А. Корнеевой. – М.: Восточная литература, 2007. – 421 с.; **23.** Голоси стародавньої Індії: Антологія давньоіндійської літератури / Перекл. з санскр., упоряд. П. Г. Ріттера; передм. І. Серебрякова. – К.: Дніпро, 1982. – 351 с.; **24.** Законы Ману. Манавадхармашастра / Перев. С. Д. Эльманович; провер. и испр. Г. И. Ильиным. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2002. – 496 с.; **25.** Индийская философия. Философия ведического периода. Самхиты / Перев., сост. и коммент. Н. П. Аникеева // Антология мировой философии: В 4-х т. – М.: Мысль, 1969. – Т. 1. – С. 69-75; **26.** Индийская философия. Философия ведического периода. Упанишады / Перев., сост. и коммент. Н. П. Аникеева // Антология мировой философии: В 4-х т. – М.: Мысль, 1969. – Т. 1. – С. 75-93; **27.** Книга мудреца Яджнавалкьи / Перев. с санскр., предисл. и коммент. А. М. Самозванцева. – М.: Восточная литература, 1994. – 376 с.; **28.** Махабхарата. Книга десятая. Сауптикапарва или Книга о нападении на спящих / Перев. с санскр., предисл. и толк. словарь Б. Л. Смирнова. – Ашхабад: Ылым, 1972. – 204 с.; **29.** Махабхарата. Книга третья. Лесная (Араньякапарва) / Перев. с санскр., предисл. и коммент. Я. В. Василькова и С. Л. Невелевой. – М.: Наука, 1987. – 799 с.; **30.** Махабхарата. Книга четырнадцатая. Ашвамедхикапарва, или Книга о жертвоприношении коня / Изд. подгот. Я. В. Васильков и А. С. Невелева. – СПб.: Наука, 2003. – 219 с.; **31.** Махабхарата. Шантипарва, „Книга об умиротворении”. Третий раздел книги Мокшадхарма, „Учение об освобождении” / Перев. с санскр., предисл. и толк. словарь Б. Л. Смирнова. – Ашхабад: АН ТССР, 1961. – 787 с.; **32.** Ригведа: Мандалы I-IV / Перев. и подгот. изд. Т. Я. Елизаренковой; отв. ред. П. А. Гринцер. – М.: Наука, 1999. – 768 с.; **33.** Ригведа: Мандалы V-VIII / Перев. и подгот. изд. Т. Я. Елизаренковой; отв. ред. П. А. Гринцер. – М.: Наука, 1999. – 743 с.; **34.** Ригведа: Мандалы

ІХ-Х / Перев. и подгот. изд. Т. Я. Елизаренковой; отв. ред. П. А. Гринцер. – М.: Наука, 1999. – 560 с.; **35.** Самаведа / Перев. и коммент. С. А. Матвеева. – М.: АСТ; Восток-Запад, 2005. – 463 с.; **36.** Самхиты. Из Атхарваведы / Перев. с санскр. В. П. Гришунина // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 27-35; **37.** Самхиты. Из Атхарваведы. Пуруша // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 27-35; **38.** Самхиты. Из Ригведы / Перев. с санскр. В. А. Кочергиной // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 27-35; **39.** Самхиты. Из Ригведы. Гимн щедрости // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 33; **40.** Самхиты. Из Ригведы. Космогонический гимн // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 35; **41.** Самхиты. Из Ригведы. О единстве всего сущего // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 29; **42.** Самхиты. Из Ригведы. О происхождении богов // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 30-31; **43.** Свами Прабхупада Бхактиведанта А. Ч. Шрила Прабхупада и Рамануджачарья [Электронный ресурс]: Новая Радхакунда: Бхактиведанта Бук Траст, 1984. – Режим доступа: http://bbt.dayalnitay.ru/index.php?option=com_content&view=article&id=275:2012-08-13-11-14-26&catid=70:2012-08-13-11-12-52&Itemid=58; **44.** Упанишады / Перев., предисл. и коммент. А. Я. Сыркина.; отв. ред. Т. Я. Елизаренкова: В 2-х т. – М.: Наука; Главная редакция Восточной литературы; Ладомир, 1992. – Т.1. – 240 с.; **45.** Упанишады / Перев., предисл. и коммент. А. Я. Сыркина.; отв. ред. Т. Я. Елизаренкова: В 2-х т. – М.: Наука; Главная редакция Восточной литературы; Ладомир, 1992. – Т. 2. – 336 с.; **46.** Упанишады. Из Айтарея-упанишады // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 191-196; **47.** Упанишады. Из Айтарея-упанишады. Атман как источник жизни // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 195-196; **48.** Упанишады. Из Айтарея-упанишады. Космические силы в человеке // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 192-193; **49.** Упанишады. Из Айтарея-упанишады. Пища // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 193-194; **50.** Упанишады. Из Айтарея-упанишады. Три рождения // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 194-195; **51.** Упанишады. Из Брихадараньяка-упанишады // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 138-190; **52.** Упанишады. Из Брихадараньяка-упанишады. Бессмертный Пуруша //

Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 147; **53.** Упанишады. Из Брихадараньяка-упанишады. Боги и асуры // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 140-143; **54.** Упанишады. Из Брихадараньяка-упанишады. Дыхание и пища // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 188; **55.** Упанишады. Из Брихадараньяка-упанишады. Истина – это Брахман // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 186; **56.** Упанишады. Из Брихадараньяка-упанишады. Мир как жертвенный конь // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 139; **57.** Упанишады. Из Брихадараньяка-упанишады. О двух формах Брахмана // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 146; **58.** Упанишады. Из Брихадараньяка-упанишады. Поучения Яджнявалкья // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 149-166; **59.** Упанишады. Из Брихадараньяка-упанишады. Яджнявалкья о бессмертии // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 182-185; **60.** Упанишады. Из Брихадараньяка-упанишады. Яджнявалкья о бестелесном атмане // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 170-182; **61.** Упанишады. Из Брихадараньяка-упанишады. Яджнявалкья о сущности Брахмана // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 167-170; **61.** Упанишады. Из Иша-упанишады // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 225-227; **62.** Упанишады. Из Иша-упанишады. Гимн первооснове всего сущего // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 225-227; **63.** Упанишады. Из Катха-упанишады // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 228-237; **64.** Упанишады. Из Катха-упанишады. Сказание о Начикете // Упанишады. Из Тайттирия-упанишады // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 228-233; **65.** Упанишады. Из Каушитаки-упанишады // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 197-212; **65.** Упанишады. Из Каушитаки-упанишады. О значении познания // Упанишады. Из Каушитаки-упанишады / Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 197-201; **66.** Упанишады. Из Каушитаки-упанишады. Об умирании богов // Упанишады. Из Каушитаки-упанишады / Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 202; **67.** Упанишады. Из Каушитаки-упанишады. Познание атмана // Упанишады. Из Каушитаки-упанишады

/ Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 208-212; **68.** Упанишады. Из Кена-упанишады // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 221-224; **69.** Упанишады. Из Кена-упанишады. Брахман и атман // Упанишады. Из Кена-упанишады // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 224; **70.** Упанишады. Из Кена-упанишады. Брахман как источник человеческой жизни // Упанишады. Из Кена-упанишады // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 221-222; **71.** Упанишады. Из Кена-упанишады. Единый Брахман // Упанишады. Из Кена-упанишады // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 223; **72.** Упанишады. Из Майтри-упанишады // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 258-260; **73.** Упанишады. Из Майтри-упанишады. О бренности земной жизни // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 258-259; **74.** Упанишады. Из Майтри-упанишады. Праджapati // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 260; **75.** Упанишады. Из Мундака-упанишады // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 240-246; **76.** Упанишады. Из Мундака-упанишады. Два вида знания // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 240-241; **77.** Упанишады. Из Мундака-упанишады. О перевоплощениях // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 244-246; **78.** Упанишады. Из Прашна-упанишады // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 238-239; **79.** Упанишады. Из Прашна-упанишады. Материя и жизнь // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 238-239; **80.** Упанишады. Из Тайттирия-упанишады // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 213-220; **81.** Упанишады. Из Тайттирия-упанишады. О путях познания Брахмана // Упанишады. Из Тайттирия-упанишады // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 218-220; **82.** Упанишады. Из Чхандогья-упанишады // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 83-137; **83.** Упанишады. Из Чхандогья-упанишады. Космическое яйцо // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 93; **84.** Упанишады. Из Чхандогья-упанишады. Мысль // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 92-93; **85.** Упанишады. Из Чхандогья-упанишады. О единстве атмана и Брахмана // Древнеиндийская философия. Начальный период.

– М.: АН СССР, 1963. – С. 91-92; **86.** Упанишады. Из Чхандогья-упанишады. Праджapati о сущности Брахмана // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 132-137; **87.** Упанишады. Из Шветашватара-упанишады // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 249-257; **88.** Упанишады. Из Шветашватара-упанишады. Брахман как источник многообразия мира // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 253; **89.** Упанишады. Из Шветашватара-упанишады. О первопричине // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 255-257; **90.** Упанишады. Из Шветашватара-упанишады. О первопричине всего сущего // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 249-250; **91.** Упанишады. Из Шветашватара-упанишады. О почитании Брахмана как бога // Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 251; **92.** „Хмара-вістун” Калідаси: Старо-індійська елегія Калідаси / Пер. з санскр. мови з вступ. ст. й примітк. П. Ріттера. – Х.: Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства, 1928. – 48 с.; **93.** Шри Шанкарачарья. Семь трактатов / Сост., предисл., перев., транслитер. с санскр., коммент. А. Адамковой. – СПб.: Адити; Общество Рамакришны, 1998. – 248 с.; **94.** Бродов В. В. У истоков индийской философии / Древнеиндийская философия. Начальный период. – М.: АН СССР, 1963. – С. 3-16; **95.** Радхакришнан С. Индийская философия: В 2-х т. – М.: Миф, 1993. – Т. 1. – 624 с.; **96.** Радхакришнан С. Индийская философия: В 2-х т. – М.: Миф, 1993. – Т. 2. – 732 с.